

Çeviriler:

HAZAR KÜLTÜRÜ VE VARISLERİ*

Çeviren: ÇAĞATAY BEDİİ

Kaynaklar, Hazar halkının yarı yerleşik yarı hayat tarzını kabul etmesine rağmen, göçebelik hususiyetlerini tamamen kaybetmediğini göstermektedir. Şu halde bu durum, birçok Türk kavimlerinin tarihindeki intikal devresinin hususiyetini teşkil eden yarı göçebeliktir. Arap coğrafyacısı İbn Rusta'da mevsimlere göre Hazar göçebeliğinin belgelerini buluyoruz. Yazar şöyle diyor: "Kışın bütün Hazar ahalisi şehirlerde yaşar ve ilkbahar gelince şehirden bozkırlara gider orada kışa kadar kalır." İbranice yazılmış olan 'Hazar muhaberatı' olayı teyid ediyor. "Biz bütün kış şehirde otururuz, *Nisan* (Mart sonu, Nisan) ayında herkes kendi tarlasına gider. *Kislev* (Kasım-Aralık) ayının nihayetinde şehre döneriz."¹

İslâm müelliflerinde Hazar şehirlerinin tasvirini buluyoruz. Semender'de bol meyva bahçeleri ve civarında 40.000 kadar bağ vardır. Şehrin nüfusu Müslümanlardan ve diğerlerinden ibarettir. Camiler, kiliseler ve mâbetler (*kanisa*, gayri müslimlere ait ibadethane) vardır. İtil şehri bir surla ihata edilmiş olup İtil (Volga) nehri tarafından ikiye bölünmüştür. Şehirde çarşılar ve hamamlar vardır. Evler tahtadan veya keçeden inşa edilmiştir. Yapı malzemesi olarak balçık az kullanılıyor. Yalnız Hakanın Sarayı tuğladan inşa edilmişti. Bu saray bir adanın ortasında bulunmakta ve şehrin batı kesimine bir ponton köprü ile irtibat halinde idi. Halkın yapı malzemesi olarak tuğla kullanmasına müsaade edilmiyordu. Şehrin batı kısmı saray mensuplarına tahsis edilmişti. Doğu kesiminde şehrin kendisi bulunuyordu. Sakinlerini muhtelif dinlere mensup zanaatkârlar ve tüccarlar teşkil ediyordu. Aralarında Müslümanlar, Hristiyanlar, Museviler ve Müşrikler vardı.

Hazar başkentinin iki ayrı kısmına, Hazar dilinde - *Sarıgşın* (Beyaz şehir, arapçası: *Al Baydâ*) ve *Hamlık* deniliyordu.

* A. ZAJACZKOWSKİ, "Khazarian Culture-The Inheritors (Heirs) of the Khazarian Culture," *Karaims in Poland*, Varşova 1961, s. 16-23.

¹ Kokovtsov, *Khazarская perepiska*, S. S. C. B İlimler Akademisi neşriyatı, Leningrad 1932, s. 85.

Arap coğrafyacılarının yazdıklarına göre “Hazar ülkesi balık tutkalından gayri güneye ihraç edilebilecek hiçbir şey istihsal etmiyor². İran’ın, Hazar ülkesinden ithal ettiği bal, mum, kürk gibi maddeler, gerek Rusya’dan gerek Volga kıyılarında yaşayan Bulgarlar, tarafından İtil yolu ile ihraç edilir. Hazarlar kumaş imal etmezler buna mukabil giyim eşyalarını Hazar Denizi’nin güney sahillerinden, Bizans’tan ve diğer komşu memleketlerden ithal ederler. Hazar devletinin geliri, tüccarlardan alınan vergi, gümrük ve sair rusumattan ibaret olup, bunlar başkentte giden yollar üzerinde transit ticarî emteadan alınır.”

Hazarların Doğu Avrupa’nın iktisadi hayatında oynamış oldukları rol ne idi? Sual, Prof. Gauthier tarafından şu şekilde cevaplandırılmıştır: Mal mübadele merkezi olan başkent İtil’de, Hazarlar alış-verişin tanzimi ve emniyetini sağlayan yegâne patronlardı. Bu hizmetlere mukabil alınan haraç ve vergi sayesinde Hazar hükümeti iktisaden kendisini ayakta tutabiliyordu. Hazarlar istihsal işlerinde doğrudan doğruya iştirak etmiyorlardı; onların bu sahada bütün maddi kültürleri yabancı menşe’li idi. Müstahsil olmayıp, icra ettikleri mutavassıtlık rolü, sair Türk kavimlerinde olduğu gibi, Hazarların da tipik özelliğidir.

Hazarlar, sulhu ve emniyeti sağlamlamaya muvaffak oldukları müddetçe şehirleri gelişmeye devam ediyordu. Çok mühim olan dahilî siyaset, kendisine öz ‘*pax khazarica*’ eşsiz dinî bir müsamahaya istinad ediyordu. Mutedil siyaset, egemenlikleri altına almış oldukları uluslara karşı mutedil tavırları ve dinî müsamahaları sayesinde, Hazarlar Kırım’dan Yayık (Ural) nehrine kadar uzanan ve hiç tabii sınırı olmayan bir alan üzerinde, dört asır süren bir İmparatorluk kurmaya ve onu müdafaa etmiye muvaffak olmuşlardır. En iyi vasıtası, Hazar Denizi’nden Dinyeper ağzına ve Kafkas dağlarından Orta Rusya ormanlarına kadarki sahada hüküm süren ‘Hazar sulhu’ olmuştu³.

Hazarların ‘yahudileşmesi’? diye vasıflandırılan Ahd-i Atik’i kabul etmeleri sorunu, birçok kuşak bilginlerini şaşrtmıştır. “Nasıl olurda bu kuvvetli yarı göçebe İmparatorluğun hâkim tabakası,

² D. M. Dunlop, *The History of the Jewish? Khazars*, Princeton, New Jersey, 1954, s. 228.

³ J. Gauthier, “Khazarskaya Kul’tura,” *Novyy Vostok*, 1925, s. 292.

sıkı temasta bulunduğu Hıristiyanlığı veya Müslümanlığı değilde, Tevratıyatı kabul etmiştir?"⁴ Mevzuu bahis dinlerin, yani Hıristiyanlığın, Müslümanlığın ve Tevrat'a itikad edenlerin Hazar ülkesinde temsilcileri olduğu gibi, misyoner olarak çalışanların da canlı bir faaliyet gösterdiklerini belirtmemiz icap eder. Fakat, bir dini diğerine tercihen kabul etme keyfiyeti dinî mücadele ile yapılmıyordu, bilâkis gayet geniş bir şekilde tatbik edilen dinî müsamaha bu sahada katî idi. Bu müsamahadan dolayı eski Türk dini *Kamlık* (Şamanizm) tek tanrılı semavî dinlerle yan yana yaşamıştır. Birçok tesirlerin karşılaştığı yalnız böyle bir kültürel veya muhtelif dinî muhitde, yukarıda ismi geçen Arap coğrafyacısı İbn Rusta'nın naklettiği zuhur edebilir. İbn Rusta, Hazar Hakanına tâbi olan Dağıstanlı bir prensten bahisle onun her üç dinin ahkâmına göre ibadet ettiğini ve haftanın üç gününü, yani Cuma, Cumartesi ve Pazar günlerini kutladığını söylüyor. Diğer bir Arap coğrafyacısı, Mes'udî'nin nakline göre : Hazar başkent'inde 7 tane başkadı vardı: ikisi Hıristiyanlar, ikisi Müslümanlar, ikisi Tevratı itikad edenler ve bir tanesi de kitabî olmayanlar (kamlıklakiler: şamanistler) içindi. Bu durumun Hazar müsamahasının bir sonucu olarak telâkki edilmesi lâzımdır.

Kaynaklara göre, Hazarlar tek Tanrı'ya inanıyorlardı. Eski Türk Tanrı'sı '*Tengri Han*'a tapmak eski bir anane olarak yaşadı. Bu anane Hazarlara tek tanrıya ibadeti şart koşan semavî bir dini kabul etmelerini kolaylaştırdı. Bizans elçisi aziz Konstantinos'un Hazar sarayında karşılaşma töreninde, Hazar Hakan'ı misafirinin şerefine içmek istediği zaman, şöyle demişti: 'Her şeyi yaratan tek Tanrı'nın şerefine içelim. Aziz Konstantinos da "Ben tek Tanrı'nın kelâmına ve Ruhuna içiyorum" diye cevap verdiğinde, Hazar Hakanı tek Tanrı'ya olan inancını teyid etmek için şu mukabelede bulunmuştu: "Hemfikiriz, yalnız siz Kutsal Üçlüğe biz ise tek Tanrı'ya inanıyoruz, ayrıldığımız nokta budur."

Hazarların, hiç olmazsa Hakan sarayı ve saray ileri gelenleri tarafından Ahd-i Atik dininin kabul edilmesi olayı, Yahudi kaynaklarına göre sekizinci yüzyılın ilk yarısında, İslâm müelliflerine göre de Halife Harun Raşid (786-809) zamanında vukuu bulmuştur. Tefferuatlı ve titiz bir incelemenin ışığı altında İslâm kaynaklarına çok önem vermek icabeder. Bilindiği gibi Abu Cafer al-Mansur

⁴ Fr. Dvornik, *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, s. 151.

zamanında zuhur eden Karailik mensupları misyoner faaliyetine girişmişlerdi. Bizans tarikiyle de bu dinin misyonerleri, Hazar Denizi ve Karadeniz bozkırlarına ulaştılar. Karai dini Hazarlar, Kumanlar vs. Türk kavimleri arasında çok taraftar buldu. Bugünkü Karaylar bu etnik grupların torunlarıdır.

Büyük Sovyet Ansiklopedisinin son baskısında (Bolshaya Sovetskaya Ansiklopedya) Hazarlar hakkında kaleme alınan iki makalede (Hazarlar ve Hazar Hakanlığı, 2. baskı 46, 1957, s.23) şu katf beyanı buluyoruz : "Sekizinci yüzyılın sonuna doğru Hazarların hâkim tabakası *Karai* dinini kabul etti. (Rusça: Pravyaşçaya verhuşka Hazar prinyala Karaimskoye veroispovodaniye).

Hazar hâkim tabakasının Ahd-i Atik'i (Karai dini şeklinde) kabul etmiş olmasını, devletin komşuları olan Hıristiyan Bizans'tan ve Hilâfet ülkesinden gelecek yabancı siyasi tesirlere karşı koyabilmek ve bir denge kurmak gayelerine matuf bir olay olarak izah etmek için son zamanlarda bazı gayretler yapılmıştır. Bizans-Arap rekabeti karşısında Ahd-i Atik'i kabul etmenin Hazar saray ricalinin siyasi bir taktiği olduğunu düşünmek mescele için hakikaten bir hal çarçesi teşkil edebilir. Şunu da belirtmek lâzımdır ki Tevratiyat (Mozaizm) veya Karailik, Hazar devletinde hâkim din değildi. Bizantinist Vasiliev tarafından ifade edildiği gibi, Hazar kavminin ve Hakanlarının göstermiş oldukları dinî müsamaha ve dirâyetli siyaset, Doğu İmparatorluğu ile müttefik, iktisaden iyi gelişmiş, kabile bakımından temayüz etmiş geniş bir imparatorluk yarattı⁵.

Hazar kültür muhitinin kalıntıları nerede aranmalıdır?

Bu sual evvelce âlimler tarafından sorulmuştur. Bir Rus Türkoloğu "Hazarların Varisleri" adlı eserinde, Hazar kültür muhitinin devamını, Karaçaylar, Balkarlar, Tatlar-Kafkas Dağlıları, fakat en başta Karaylar arasında aramıştı⁶. Bu Türkoloğ tezini teyid etmek için, günlerin isimlendirilmesinde belgeler aramıştı. Bu güne kadar Karaylarda gün isimleri, eski Türk, Hıristiyan, Müslüman ve Tevratî izle-

⁵ A. A. Vasiliev, "The Goths in Crimea," Monographs of the Mediaeval Academy of America, No. 11, Cambridge, Massachusetts, 1936.

⁶ Bu görüş, Hazarlar hakkında yeni çıkan bir eserde işaret edilmiştir. D. M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars, 1954, s. 222, 261. Daha bk. S. Szyszman, 'Les Khazars- Problèmes et Controverses', Revue de l'Historie des Religions, CLII, No. 1, 1957, s. 174-221.

rini muhafaza etmiştir. Böylece Karay dilinde Pazar ve Pazartesi 'kutsal gün ve kutsal gün ertesi' anlamına gelen Türkçe *yeh-kün*, *yeh-başkün* kelimeleriyle ifade edilmektedir. Bunlar Türkçe terimler olup Hıristiyan misyonerler ihtida ettirmekte oldukları Kumanlar, diğer bir deyimle Polovetzler gibi Türk kavimlerinin istimali için muhafaza ediyorlardı. Troki Karayim lehçesinde: Cuma '*baraski*' Halicz Karayim lehçesinde ise '*ayne*' kelimesi ile ifade edilmekte olup, ilki Grek-Bizans menşelidir. İran-Fars dilinden gelen '*adne*, *azne*' kelimesi Çuvaşların dilinde *ernekün* şeklinde mevcuttur. Tevratı unsur: Karaylarda *şabat kün* (Cumartesi) olduğu gibi aynı şekilde Kumanlarda ve hemen hemen bütün Kafkas Türk gruplarında (Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar) da olduğu gibi Çuvaşlarda da *şemat*, *şumat* şeklinde görünür. Gerek Karay gerek Kumanların ay isimlerinde de keza eski Türk, Müslüman, Hıristiyan ve Tevratı unsurlar yer almıştır⁷. Hazar kültürünün varisleri arasında kalan takvim, Hazar ülkesinin belli başlı özelliği olan 'muhtelit dinî muhit' için belge temin eden yegâne unsur değildir. İbadet ve âyinlere taallük eden teknik terimleri ihtiva eden Karay lûgatının büyük bir kısmı İslâm Arap-Fars menşelidir. Şimdi başka bir soru ortaya çıkıyor: Dinî noktai nazardan Ahd-i Atik'e itikat eden Karaylar –Beni Mikra (Kutsal kitap çocukları) – nasıl oluyor da İbranî menşe'li dinî terimler meyanında nisbeten mebzul miktarda sırf Müslüman menşeli terimleri kullanırlar. Meselâ: *kıbla* (Tanrı'nın yüzü-kible) *din* (din), *enayet* (inayet), *umma* (ümmet), *cemat* (cemaat), *kenesa* (ibadethane, kanisa), *kurban* (kurban) vs. gibi terimler başlıca Arap menşeli ve Müslüman terminolojiye aittirler. Mozaist unsurlara nisbeten Müslüman unsurların bu üstünlüğü, Karayların Batı'ya yerleşmeden evvel, uzun zaman İslâm kültürü ile sıkı temasta bulunmuş olduklarını ve bunun için de dinî müsamahanın yaratmış olduğu ortam neticesinde, çeşitli dinlerin kolayca tesir icra ettikleri bir alanda yaşamaları gerektiğini gösterir. Kaynakların ışığında, bu özelliği arz eden muhit, başta Hazar ülkesi olmuştur. Tabloyu tamamlamak için: Karay dilinde, Hıristiyan ve Müslüman geleneklere paralel olarak, eski Türk dini Kamlık'a (Şamanizm) ait izlerinde kaldığını söylemek icab eder. Türkçe '*kam*' kelimesi bu güne kadar Karay

⁷ Daha Bk. T. Kowalski, "Zu den türkischen Monatsnamen," Archiv Orientalni, II, Prag, 1930, s. 3-26.

dilindedede muhafaza edilmiş olup, bu kelime eskiden ruhlarla konuşanları tezyif için kullanılıyor. Türk-Mogol kabile ıstılahları arasında olan: *ulus* (millet) *uruv* (aile aslı), *öbge* (ecdat) vs. gibi kelimeler halen Karay dilin de mevcuttur. Şimdi teferruatdan genel manzaraya geçelim. Karaylar, dualarında Türk dilinin Kuman - Kıpçak lehçesini kullanırlar. İbadet dili olarak, İbranice ile Karay dili aynı önemdedirler. Kitab-ı Mukaddes, muhtemelen X. yüzyılda Karay diline çevrilmiş olup, bu Karayca versyon nesilden nesile değişmeden intikal etmiştir. Karay ibadethanesinde 'Kenesa' Ahd-i Atik Karay dilinde okunur. İbranice metin esas tutulur. Karay bilginleri, bu arada Al-Kırkısānî 'millî ibadet dili' nin lüzumu üzerinde durmuşlardır. Hazar devletinde millî ibadet dili olarak Hazar dilinin kullanılmış olduğuna dair cerholunmaz delilimiz vardır. Aziz Konstantinos'un hayatına dair olan kitapta, kilise pederleriyle müstakbel Slâv havari arasında ceryan eden gayet ilginç bir konuşmadan bahsedilmektedir. Papazlar, Slâv misyonere kutsal kitapları Slâv dilinde yazdığı için ittiraz ettiklerinde, misyoner, papazların yalnız üç dilin, yani : İbranice, Grekçe, ve Lâtincenin kullanılmasına musaade ettiklerini bildiği için, aziz Matyos'tan bir iktibasla cevap vermişti : "Tanrı tarafından gönderilen yağmur, yeryüzüne eşit olarak düşüyor mu?" ve şu sözleri ilâve etti : "Ermeniler, Acemler, Avarlar, Koptlar, Hazarlar vs. gibi birçok uluslar kendi dilleriyle dua ederler".⁸

Hiristiyan misyonerler, Türk kavimlerini Hiristiyanlaştırmağa çalışırlarken, Türk dilini kullandıklarını biliyoruz. Bunun klâsik bir örneği XIII. yüzyılda Kumanlar için yazılmış olan Hiristiyan dua ve ilâhiler koleksiyonu *Codex Cumanicus*'dır. Hazar ülkesinde Türk-Hazar dili Hiristiyanların ibadet dili olarak kullanıldığı gibi, mozaist âyinlerde de kullanıldığını istintaç edebiliriz. Karay terminolojisinde diğer dinlere ait birçok terimin yer almış olmasının yegâne izah şekli şudur: Hazarların dili bir olduğundan, Hazar ülkesinde mevcut dinlerin aynı veya eş anlamda terimleri birbirlerinden iktibas etmeleri çok kolay olmuştur. Böylece, Hazarların dinî müsamahası ve ibadet dilinin Hazarca oluşu, Karay dilinde çeşitli dinî unsurlar halinde kültürel izler bırakmıştır.

Başka bir benzetme. Kendilerine öz bir dil konuşan Hazarlar (Türk-Hazar dili) İbranî alfabetesini kullanıyorlardı. Arap âlimi

* Fr. Dvornik, "Les Légendes de Constantin, XVI.

An-Nadim (X. yüzyıl), Türk kavimleri arasında yalnız üç grupun kendilerine öz alfabeleri olduğunu yazmakta ve saydığı gruplar arasında Hazarları zikretmektedir.⁹ Kültür bakımından önemli olan bu tafsilât da, dinin tesiri bariz bir şekilde kendisini gösterir. Aynı şekilde, İslâm dini İranlılara ve Türklere Arap alfabesini kabul etmeleri için tesir etmiştir. Polonya Karayları da dualarında Türk-Karay dilini kullandıkları halde, diğer taraftan Ahd-i Atik'in tesiri altında İbrani alfabesini kullanıyorlar.

Daha teferruatlı bir araştırma bir çok müşterek Hazar - Karay âdetlerini meydana çıkarır.

Bu yazımızda, Hazar kültürünün asıl anlamı, teksif edilmiş çeşitli kültürel tesirlerin bir neticesi olduğunu ve Türk Kuman etnik karakterlerinden dolayı Hazarların varisleri ve hattâ torunları olarak beliren ve Ahd-i Atik'e itikad eden Karaylar arasında, Hazar Kültür muhitinin devamını müzakere ettik.

Yalnız bu şekilde Hazarların 'jüdaizasyonu'? izah edilebilir. Bu yanlış kullanılan tâbir, "Hazar halkının bir kısmı tarafından Ahd-i Atik'in Karai dini şeklinde kabul edilmesi" şeklinde tefsiri gerekmektedir. Hazar ülkesinin içinde geliştiği ve inkişaf ettiği özel şartlar, hüküm süren müsamaha havası içinde, Tevratı unsurların eski Türk kültürüne nüfuz etmesini mümkün kılmıştır.

Karaylar hakikaten Hazar kültürünün halefleri denilmeyi hak ederler.

⁹ G. Fluegel, "Ueber Muhammed bin İshâk's Fihrist al-'ulûm," Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 13, 1859, s. 556. Daha bk. A. Zajaczkowski, *Le studio: nad zagadnieniem chazarskim*, Krakow 1947, s. 59 ve Dunlop, *The History of the Khazars*, s. 119.

